

Тема 3. Етапи формування політичної карти світу.

Об'єктами політичної карти світу є держави та їх кордони, столиці та найбільші міста, адміністративно-територіальний устрій. Але в науковому розумінні термін “політична карта світу” містить об'ємніший зміст, він охоплює процес еволюції форм державної влади та устрою країни, взаємовідносини між ними, що зумовлює створення різноманітних об'єднань і союзів або, навпаки, виникнення гострих протиріч, які спричиняють територіальні конфлікти тощо.

Найпоширеніше тлумачення “**політична карта світу**” – це географічна карта, яка дає територіально-політичну характеристику світу, материків або великих географічних регіонів. У широкому значенні **політична карта світу** – це предмет, що досліджується політичною географією як складовою економічної та соціальної географії. Основними елементами політичної карти світу є країни (держави) і міжнародні (міждержавні) організації.

Щодо поняття **країна** – то це передусім територія з визначеними кордонами і населенням, що в політико-географічному відношенні може мати державний суверенітет (незалежність) або бути залежною. Тоді як **державна** являє собою суверенне політичне утворення, країна з певною територією, господарством і політичною владою в ній. Головна, що держава є основним носієм прав і обов'язків у міжнародних відносинах. Водночас держава виступає основною структурною одиницею просторової форми організації суспільства.

Ширшим поняттям від держави є поняття територія. **Територія** – це частина поверхні суходолу на Землі з природними і створеними людською діяльністю ресурсами, що має певні просторові межі та географічне положення. У світі поширена практика в країнах, особливо з “мініатюрною” територією, штучного створення території. Відомими в цьому прикладами є Монако – країна площею всього 2 кв. Км., в якій стоянка для автобусів, автомобілів і іншого туристичного транспорту влаштована буквально всередині скелі, в тунелі, наливний суходіл у Нідерландах, Японії.

Відповідно до норм міжнародного права на Землі виділяють **території трьох видів**:

1. Території суверенних держав. До території держави належить суходіл з його надрами, внутрішні води, так звані територіальні води, що прилягають до суходолу в межах 12 морських миль (одна морська миля 1852 м), а також повітряний простір над усім суходолом і водами. Науковці дійшли висновку, що країна може бути державою, маючи населення не менше як 200 тис. осіб, і площу не менше 250 км². Проте, у світі є 22 держави з населенням, меншим від необхідної кількості і 7 держав з недостатньою площею.

2. До другого виду належать території **залежних країн і територій**, кожна з яких знаходиться під політичним чи військовим контролем однієї з суверенних держав. Їх близько 33. своєю територією вони поділяються на три підвиди: 1) **колонії** – країни, населення яких позбавлене державності й політичних свобод, а економічні ресурси контролюються метрополією; 2) **протекторати** – на відміну від колоній – це державні утворення, що делегують свої зовнішньополітичні (а іноді і внутрішньополітичні) права суверенній державі; 3) **підопічні території** – території, що тимчасово передані ООН під управління тієї чи іншої держави. **Залежні країни належать державам суверенам.**

Необхідно зазначити, що залежні країни з часом звільняються від залежності держав-суверенів і це відбувається по-різному. В одних випадках – революційно, а в інших – держави-суверени добровільно відмовляються від цих функцій опікунства через невинуватені витрати для держави суверена або інших мотивів.

3. Третій вид території – **види відкритого моря та Антарктиди**. Вони знаходяться у загальному користуванні всіх держав.

Територію країни можна охарактеризувати за трьома **параметрами**: розмір, кордони, конфігурація.

Розмір території вимірюється, як правило, у «кв. км.», кордони території поділяються на види залежно від того, яким видом території вони проходять (суходіл, море), вимірюються у мірах довжини (кілометрах, милях). Конфігурація території країни теж різниться і прямо залежить від протяжності кордонів країни, а отже, витрати на охорону кордонів. Ідеальна конфігурація кордону країни – коло, квадрат, прямокутник. Але на карті світу такої конфігурації практично не знайти. У вигляді прямої кордони можна спостерігати хіба що в системі, як правило, ж конфігурація території має ламану лінію. У конфігурації території країни часто відображена еволюція, становлення країни.

Слід зазначити, що розмір території країни відіграє важливу роль, впливає на соціально-економічний розвиток країни. Можна сформулювати наступні залежності:

1. Чим більший розмір території, тим, як правило, більші і різноманітніші природні ресурси.
2. Значні розміри території зумовлюють різноманіття середовища проживання.
3. Країни з великою територією мають більше можливостей для створення більшого набору галузей господарства і потужнішого наукового потенціалу.
4. Значні території здатні вирівнювати фактори несприятливого географічного положення.

5. Для країн з великими територіями гостріше постає проблема подолання простору.
6. Чим менший розмір країни, тим більше зовнішньоекономічна складова у економіці.

Існує показник, за яким оцінюється територіальний простір країни, за яким країни можна порівняти. Це показник якості організації простору, за його допомогою виявляють основну проблему сучасності. Наприклад, у Японії на 1 кв.км. території виробляється у 15 разів більше продукції ніж у США. 1 га с/г угідь у Нідерландах забезпечує продукцією 770 осіб, в Угорщині – 160, у Росії – 70.

Варто зазначити, що територіальні ресурси нерівномірно розподілені між країнами. Якщо середню світову забезпеченість населення територією прийняти за одиницю, то забезпеченість населення деяких країн територіальними ресурсами вкрай нерівномірна.

Розміри території використовують як ознаку для класифікації країн. У країнознавчих дослідженнях слід врахувати, що на сім найбільших за площею територій країн світу припадає 48% території суші (без Антарктиди).

Крім такої важливої ознаки країн як територія, існує ознака **державного ладу**. Державний лад будь-якої країни характеризується насамперед формою правління, формою устрою та формою політичного режиму.

Формування політичної карти світу

Поява перших держав та міжнародних утворень (перша половина 4 тис. до н.е.) і спонукала формування політичної карти світу. Виділяють такі періоди: Стародавній, Середньовічний, Новий, Новітній.

Стародавній період тривав з першої половини 4 тис. до н.е. – до 5 ст. І тис. Характеризується виникненням стародавніх держав, таких як Єгипет, Месопотамія, Індія, Китай, Давня Греція, Персія, Римська імперія, Боспорське царство.

Середньовічний період тривав з 5 до 15 ст. Основну роль у цьому періоді відігравали Візантійська імперія, Арабський халіфат, Монгольська імперія та Германська імперія. У цьому періоді виникає перша етнічно українська держава – Київська Русь (9 – 12 ст.) та її наступники – Галицько-Волинське королівство (13 – 14 ст.).

Новий період тривав з 16 ст. до 19 ст. Відкриття Америки у 1492 р. дало поштовх до формування колоніальних імперій Іспанії, Португалії, Нідерландів, Франції та Британії. Утворюється Австро-Угорська монархія, Російська імперія, розпочинається процес виникнення національних держав.

Новітній період розпочався на початку 22 ст. і триває досі. Перша світова війна (1914 – 1918 рр.) спричинила розпад Угорської і Турецької імперій. Постали нові незалежні країни – Польща, Чехословаччина, Єгипет, Ірак. Друга світова війна (1939 – 1945 рр.) поклала початок розпаду Британської та Французької імперій. У 1945 – 1948 рр. стали незалежними Індонезія та Індія, виник Ізраїль, в 60-х роках незалежними стали більшість країн Африки. У 1990 р. об'єдналися до того роз'єднані Німеччина та Йемен, навпаки у 1991 – 1993 рр. розпались СРСР (1991 р.), Югославія (1991 – 1992 рр.), Чехословаччина (1993 р.). у 1993 р. зі складу Ефіопії виділилась Еритрея. Сучасні зміни на політичній карті світу можна поділити на кількісні та якісні.

Формування політичної карти світу поняття історичне і безконечне.

Форма правління. Відображає характер взаємодії між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади з питань державного управління. Це організація верховної державної влади, порядок утворення її органів та їх взаємодія з населенням. Форма правління впливає на суспільно-політичне життя країни, традиції, інколи – на менталітет населення, але водночас не визначає ні рівня соціально-економічного розвитку, ні особливостей внутріполітичного стану країни: так монархії, зокрема в Європі, часто демократичніші, ніж деякі республіки.

У світі існує чотири форми правління: республіка, монархія, країни Співдружності та джамахирія.

Республіка по суті найпоширеніша і світі форма правління. **Республіка** – від лат. діло та суспільний – форма правління, за якою суверенні права на владу належать або всім дієздатним громадянам, або їхній більшості. Розрізняють декілька типів:

1. **Парламентська** – за якою верховенство має парламент, перед яким уряд несе колективну відповідальність за свої дії, а роль президента в державному управлінні поступається ролі парламенту. Уряд очолює прем'єр-міністр і залишається при владі, доки має підтримку більшості в парламенті. За її відсутності іде у відставку або президент, голова держави, розпускає парламент. До такого типу належать ФРН, Італія, Індія та ін..

2. **Президентська** – в республіці цього типу в руках президента поєднані повноваження глави держави і голови уряду (США, Бразилія, Аргентина).

3. **Президентсько-парламентська** – республіка, в якій роль президента і парламенту врівноважена (Росія, Україна).

4. **Ідеократична** – владні повноваження президента, парламенту, суду і загалом функціонування політичної системи країни опирається на політичну чи релігійну ідеологію. Соціалістичні – КНР, КНДР, В'єтнам, Лаос, Куба. Ісламські республіки – Іран, Пакистан, Афганістан, Судан.

У світі $\frac{3}{4}$ країн – республіки. Ця форма правління вважається найпрогресивнішою і демократичною. Республіками є більшість країн Латинської Америки. Майже всі колишні колонії Азії, 50 з 53 країн Африки. Проте рівень реалізації республіканських принципів в окремих країнах різний.

Іншою відмінною від республіки формою правління є монархія. **Монархія** – від грец. єдиновладдя – форма правління, за якої верховна державна влада формально (цілком або частково) зосереджена в руках одноосібного керівника держави – монарха. Як правило, влада монарха довічна і передається у спадок, але існують два різновиди монархії, які мають елементи республіки. Наприклад, Малайзія – федеративна конституційна монархія, де монарха обирають султани султанів, що входять у державу на 5 років, ОАЕ – федеративна абсолютна монархія, в якій главу держави – президента – обирає Верховна Рада емірів також на 5 років.

Особлива ситуація з монархією в Ватикані. У цій країні Папу Римського, який має світський титул – Світлішого князя, довічно обирають на колегії кардиналів, серед яких право голосу мають лише кардинали віком менше 80 років, і їх кількість не повинна перевищувати 120 осіб.

Титул монарха в різних країнах різний: султан – Бруней, Оман, папа – Ватикан, емір – Кувейт, Бахрейн, герцог – Люксембург, імператор – Японія, король – у більшості монархій, князь – Монако, Ліхтенштейн. Всього у світі 30 монархій.

У свою чергу монархія різниться за своєю формою: абсолютна монархія, конституційна монархія, теократична монархія.

Абсолютна монархія (необмежена) – форма правління, за якої глава держави – монарх, він головне джерело законодавчої та виконавчої влади (остання здійснюється залежним від монарха апаратом). Монарх здебільшого встановлює податки і розпоряджається фінансами. Парламент в окремих випадках взагалі відсутній або якщо і є, то виступає дорадчим органом. Абсолютних монархій у світі всього 5: Бруней, Бутан, Катар, ОАЕ, Оман.

Конституційна монархія (обмежена) – форма правління, яка має суттєву відмінність – влада монарха обмежена конституцією, законодавчі функції передані парламенту, а виконавчі уряду. Монарх юридично глава виконавчої влади, глава судової системи, формально призначає уряд, змінює міністрів, розпоряджається військами, може скасувати прийняті парламентом закони і розпустити парламент, але фактично ці повноваження належать уряду. Конституційних монархій у світі 23: Тонга, Лесото, Марокко, Йорданія, Камбоджа, Непал, Японія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Ліхтенштейн. І всі вони відрізняються економічним і суспільно-політичним рівнем розвитку.

Теократична монархія – (влада бога) – форма правління, за якої політична і духовна влада перебувають в руках церкви. У світі таких дві монархії – Ватикан і Саудівська Аравія.

Країни у складі співдружності – це країни, які мають власне господарство, владу, самоврядування, але формально підпорядковані Великобританії. До них належать 14 держав, які раніше були колоніями Англії (Австралія, Канада).

Джамахірія – (народовладдя, влада мас) – форма правління, за якої відсутні традиційні інститути влади. Вважається, що всі державні рішення приймаються усім народом. Джамахірія – це унікальна форма правління передусім тим, що керівники держави вимагають її міжнародного визнання саме в такому розумінні, як це закладено в арабській мові – “народовладдя”, “державна мас”. Джамахірія представлена однією країною в світі – Соціалістичною Народною Лівійською Арабською Джамахірією. У країні ліквідовано політичні партії і уряд, парламент у його класичній формі. Нею керують первинні народні збори, наділені законодавчою і виконавчою владою. З 1977 р. головним законодавчим органом є Загальний народний конгрес (скликається двічі на рік), куди входять секретарі районних народних зборів і представники громадських організацій.

Услід за формою правління слід розглядати форми державного устрою, яка пов’язана з особливостями політичного ладу, формою державного правління і відображає національно-етнічний (у деяких випадках також конфесійний) склад населення, історико-географічні особливості формування країни. **Форма державного устрою** – територіально-організована структура держави, що встановлює порядок поділу країни на частини та взаємовідносини центральних і місцевих органів влади. Виділяються такі форми державного устрою: унітарна держава, федеративна держава, конфедеративна держава.

Така форма державного устрою, як **унітарна держава** – від лат. єдність – означає, що територія держави не має у своєму складі федеративних одиниць (штатів, земель), а поділяється на адміністративно-територіальні одиниці (департаменти, області, райони). В унітарній державі: єдина для всієї країни конституція, єдина система органів влади, суспільні процеси керуються централізовано. Цю форму правління мають 168 країн світу.

Поряд з унітарними державами існують **федеративні** – від лат. сою, об’єднання – форма державного устрою, за якої декілька державних утворень, що юридично мають певну самостійність, об’єднані в єдину союзну державу. Найважливіші ознаки:

1. Територія федерації складається з території окремих її суб'єктів (штатів, кантонів, земель, республік).
2. Суб'єкти федерації здебільшого наділені законодавчою владою.
3. Компетенції між федерацією та її суб'єктами розмежовуються союзною конституцією.
4. У більшості федеративних держав парламенти складаються з двох палат, одна з яких забезпечує представництво федеральних одиниць.
5. Федерація, як правило, має єдині збройні сили, загально федеративний бюджет.

Водночас в багатьох сучасних федеративних країнах роль загально федеративних органів настільки велика, що їх можна розглядати і як унітарні держави. Наприклад, конституція таких федерацій, як Аргентина, Канада, США, ФРН, Швейцарія, не визнають за членами федерації права на вільний вихід з неї. У світі нараховується 23 федерації. Залежно від принципу, покладеного в основу утворення федерації, виділяють:

1. Історико-географічні федерації (утворилися шляхом історичного об'єднання федеративних одиниць в єдину державу) – Австралія, Австрія, Канада, ОАЕ, ФРН.
2. Національно-етнічні федерації (федеральні одиниці в таких країнах утворені на основі врахування етнічних меж та національних інтересів населення) – Бельгія, Індія, Пакистан, Росія.

Конфедеративна держава – від лат. союз, об'єднання – постійних союз суверенних держав, створений для досягнення політичних або військових цілей. Конфедерація утворює центральні органи, які мають повноваження, делеговані їм державами-членами союзу. Ці органи не мають прямої влади над державами, які входять у конфедерацію. Їх рішення приймаються і здійснюються за угодою держав, що належать до конфедерації. У конфедерації немає єдиної території та громадянства, єдиної податкової та правової системи. Якщо правова основа конфедерації – союзний договір, то у федерації – конституція.

Конфедеративні держави недовговічні. Вони розпадаються, або перетворюються на федерації (Австро-Угорщина, США). Нині формально у світі існує лише одна конфедерація – Швейцарія, яка у XIX ст. фактично стала федерацією.

Поряд з державами велику роль відіграють **міжнародні (міждержавні) організації**, які є важливим, поряд з країнами (державами), елементом політичної карти світу. Існування цих організацій зумовлене наявністю актуальних проблем, які складно вирішити силами однієї держави. Сучасні міжнародні організації різняться напрямками діяльності (питання безпеки, економіки, культури, охорони здоров'я, транспорту), складом учасників (універсальні та регіональні), обсягом повноважень.

Головною метою і завданнями всіх міжнародних організацій є створення конструктивної багатосторонньої бази міжнародного співробітництва, встановлення глобальних і регіональних зон мирного співіснування.

З середини XX ст. чітко проявляється диференціація міждержавних організацій за функціональними особливостями та територіальними масштабами.